

- С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия. 1983. – 688 с.
3. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. – Репр. изд. – М. : Астрель : АСТ, 2000. – 700 с.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1998. – 944 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль : в 4 т. – М., 1978.

УДК 316.46(38)

ЛІДЕРСТВО ЗА УЯВЛЕННЯМИ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ (від Гомера до Сократа)

О. О. Нестуля, доктор історичних наук

Стародавня Греція – надзвичайно яскрава сторона в історії людства, яке й сьогодні дивує досягненнями стародавніх греків у математиці й архітектурі, навігації та кораблебудуванні, медицині й філософії, розумінні основ людської психіки й державного будівництва.

Вкрай складна соціальна й політична практика стародавніх греків була благодатним ґрунтом для роздумів давньогрецьких філософів про ідеального правителя, його особистісні якості й ті морально-етичні принципи, якими він повинен керуватися у своїй діяльності. Закономірно, що переважна більшість дослідників філософської спадщини давньогрецьких мислителів також не обходить їх своє увагою [1–6]. Для підтвердження окремих положень власних концепцій до авторитету філософів Стародавньої Греції звертаються і сучасні дослідники проблем лідерства [7, 8]. Проте комплексно проблема лідерства у працях давньогрецьких мислителів доплатонівської епохи не досліджувалась.

Метою статі є аналіз розвитку поглядів на проблеми лідерства у Стародавній Греції від часів Гомера до Сократа, який у своїх бесідах сформулював тезу про іноземного правителя, як «філософа на троні», що впродовж багатьох століть залишалося центральною темою для дискусій його наступників.

Власне, проблема лідерства в стародавній Греції мала досить значні традиції, започатковані міфами та безсмертними героями Гомера (VIII ст. до н. е.) [9, 10]. Для Гомера лідер – це герой, який має напівбожественне походжен-

ня, спілкується з богами й користується їх заступництвом. Нерідко – отримує прямі вказівки, що потрібно робити в тій чи іншій ситуації. «Божественний», «богоподібний» – саме так найчастіше визначає героя Гомер.

Попри це, герої смертні. Тому, щоб зрівнятися з богами, вони весь час прагнуть перебороти свою смертність. Не маючи можливості досягнути цього фізично, вони прагнуть компенсувати фізичну смертність принаймні негнущістю своїх справ. Вони характеризуються, по-перше, здатністю піднятися над страхом смерті, що виявляється в мужності воїна. По-друге, величчю і значимістю як самих справ, так і майстерністю і вправністю самих героїв. По-третє, честю, яку вони оберігають як найбільшу цінність. По-четверте, прагненням до безсмертної слави.

Герої утворюють своєрідний шляхетний стан, у якому найбільше цінуються мужність, честь, слава. Тому, в разі необхідності, вони, аби залишатися богоподібними, здатні відмовитися від чисто людських спокус сімейного затишку, багатства, гніву і т. ін. Навпаки, вони виявляють розсудливість, прозорливість, володіти мистецтвом переконання [2, с. 311–317].

У контексті визначення морально-етичних принципів лідера в давньогрецькій традиції варто звернутися також до творчої спадщини грецького поета кінця VIII – початку VII ст. до н. е. Гесіода. Зокрема в поемі «Труди і дні», він пов'язує лідерство із справедливістю та працею, як даними богом законами людського життя. Відтак, «той – найкращий поміж усіх,

хто будь-яку справу здатний сам обміркувати й передбачити, що буде із справи». Гесіод вважає гідним честі того, хто дослухається до хороших порад, до голосу правди, законів, наполегливо працює, не піддається спокусам [11, с. 275, 293–297, 306].

Перелік морально-етичних вимог, яких мали дотримуватися не лише лідери, розширили «сім мудреців» стародавньої Греції. Сім мудреців – це узагальнений образ біля двадцяти людей, які прославилися в різних сферах діяльності (Фалес, Солон, Біант, Пітакс, Хілон, Клебул та ін.). Усі вони понад усе цінували добродетель і на перше місце ставили особисту досконалість, розум, прозорливість і мудрість. У своїх моральних настановах вони, насамперед, орієнтувалися на загальне благо, яке включало пошану до богів, старших, родичів, співгромадян. По-друге, наголошували на вмінні володіти собою, своїми почуттями. По-третє, підкреслювали необхідність поваги до оточуючих, дотримання відповідних норм і законів («Турбуйся про важливе» – Солон; «Старшого поважай» – Хілон; «Нерозсудливість не схвалюй» – Біант; «Задоволення приборкуй» – Клебул).

На думку А. Гусейнова, квінтесенція мудрості семи мудреців була виражена в написах у храмі Аполлона в Дельфах: «Пізнай самого себе» і «Нічого зверх міри». Оскільки головне для людини – визначити свої можливості й призначення, а також у своєму прагненні до досконалості так будувати стосунки з іншими, аби ті оцінили їх добродетельний вид [2, с. 321–325].

Перші філософи стародавньої Греції – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Піфагор та ін. – шукали, насамперед, відповідь на питання що таке «матерія, із якої складено світ, і як він виник із неї» [6, с. 42]. «...Першим філософом, який вивчав не лише «природу», а й приділяв велику увагу дослідженню етико-політичних проблем», на думку багатьох учених був Геракліт (540 р. – сер. V ст. до н. е.) [4, с. 25]. Виходець із царського ефеського роду, він відмовився від царського сану на користь брата. Геракліт болісно переживав заміну влади аристократії демократією. Очевидно, саме

особисте несприйняття соціальної революції, свідком якої був Геракліт, визначило його вкрай презирливе ставлення до демосу, широкого загалу, який він порівнює то зі свинями, то з віслюками, то з биками [12, с. 206, 208]. Тому він протиставляє кращих людей, які «одному надають перевагу всьому: вічну славу – тлінним речам, а більшість об'їдаються як тварюки» [12, с. 244]. Він засуджує своїх співгромадян-ефесців за небажання прислухатися до порад «найкориснішої людини», його приятеля Гермадора. Цілком за традиціями «добрих» старих часів він наполягає на праві «кращих», тобто знатних людей, за їхні заслуги володіти кращою долею, постійно підкреслює перевагу небагатьох кращих – або навіть одного – над сірою масою. Він готовий визнати навіть право одного на владу: «І волі одного підкорятися – закон».

Водночас кращі – це ті, які пізнали істинну мудрість, тобто досягнули логос, загальну закономірність. Лише тоді знання набувають цінності: «Розуміння – найбільша добродетель, і мудрість у тому, [щоб] говорити правду і діяти у згоді з природою» [5, с. 79–81].

Як і в природі, у суспільстві, згідно з Гераклітом, «все тече, все змінюється». Причина цих змін у боротьбі чи війнах, які постійно точаться поміж людей: «Війна є батьком усього, царем усього. Вона доводить, що одні – це боги, а інші – звичайні люди, обертаючи останніх на рабів, а перших на володарів». Геракліт розробив «на ґрунті своєї теорії справедливості війни й суду історії трибалістичну і романтичну етику Слави, Долі та зверхності Великої людини...: «Той, хто загинув у бою, буде прославлений богами і людьми... Що величніше людина, то славетніша доля... Найкращі шукають насамперед одного: вічної слави... Одна людина варта більше, ніж десять тисяч, якщо вона Велика» [4, с. 30].

Багато думок «темного», як його називали сучасники, Геракліта продовжили софісти, які виступили на арену суспільної думки після перемоги полісного ладу з його античною свободою над східним деспотизмом у ході Греко-персидських воєн (499–449 рр. до н. е.), вже в період Пелопоннеської війни (431–404 рр.

до н. е.), коли афінська демократія зійшлася у двобої з олігархічною Спартою. Софісти проголосили культ розуму, довівши його у відомій тезі Протагора – «людина є мірою усіх речей» – до абсолюту. Відповідно до поглядів софістів, держава, право – результат суспільного договору людей заради встановлення справедливості.

Ще одна ключова теза софістів – це рівність усіх людей від природи. В політичній площині вона стала теоретичною основою проголошення права сильного від природи на лідерські позиції у суспільстві, його права на владу [5, с. 159–163]. У діалозі «Горгій» Платон пояснює софістське положення про право зверхособистості на возвеличення навіть супроти волі суспільства у монолозі учасника дискусії Каллікла: «Звичай, – говорить Каллікл, – оголошує несправедливим і ганебним прагнення піднятися над натовпом, і це називається у людей несправедливістю. Але сама природа, я думаю, проголошує, що це справедливо, – коли кращий вище гіршого і сильний вище слабкого. Що це так, видно з усього і повсюди і у тварин, і у людей, – якщо поглянути на міста і народи в цілому, видно, що ознака справедливості така: сильний повеліває слабким і стоїть вище за слабого... Такі люди, думаю я, діють у згоді з самою природою права і – клянусь Зевсом! – у згоді з законом самої природи, незважаючи на те, що він може і не співпадати з тим законом, який встановлюємо ми і за яким намагаємося виліпити найкращих і найіршучіших серед нас. Ми беремо їх у дитинстві, подібно левенятам, й приручаємо заклинаннями й чаклунством, навіюючи, що всі повинні бути рівними, і що саме це прекрасно й справедливо. Проте, якщо з'явиться людина, достатньо обдарована природою, щоб розбити й скинути з себе всі кайдани, я переконаний: він звільниться, він втопче в грязюку наші писання й чари, чаклунства, і всі огидні природі закони і, воскреснувши, явиться перед нами владикою, колишній наш раб, – ось тоді й засяє справедливість природи» [13, с. 483–484].

«Проте чим більше людська воля, – наголошує Е. Целлер, – визволялась від перешкод, які ставили їй до цього віра, традиція і закон,

тим вище зростала цінність тих засобів, за допомогою яких можна було схилити на свій бік й підкорити собі цю всемогутню волю. І всі ці засоби для софістів об'єднувались у мистецтво мови, сила якого за тодішніх умов дійсно була цілковито виключною і, до того ж, перебільшувалась тими, хто були зобов'язані цьому мистецтву усім своїм впливом», тобто софістами [3, с. 84]. Іще один співрозмовник Сократа та Каллікла софіст Горгій вважав ораторське мистецтво «величезним благом», яке «дає людям як свободу, так рівно і владу над іншими людьми, кожному в своєму місті». За визначенням Горгія, ораторське мистецтво – це «здібність переконувати словом і суддів в суді, і радників у Раді, і народ у Народних зборах, та і в будь-якому іншому зібранні громадян. Володіючи такою силою, ти і лікаря будеш тримати в рабстві, і учителя гімнастики, а що до нашого дільця, з'ясується, що він не для себе наживає гроші, а для іншого – для тебе, який володіє словом і вмінням переконувати натовп» [13, с. 452].

Політична практика доби розвитку грецької полісної демократії давала немало прикладів, які здавалось, підтверджували визначення основ лідерства, які давали софісти. Чи не найбільш переконливим прикладом софістського типу лідера був Перікл (495–429 рр. до н. е.), який, на думку давньогрецького історика Фукідида, довів, що красномовство – це справжнє мистецтво управління душами, якщо воно враховує різні вдачі й пристрасті людей. Саме так чинив Перікл. Неперевершений оратор, непідкупний і безкорисливий, він був уславлений народом і наділений його довірою [14, с. 290–301].

Проте історія стародавньої Греції мала й багато протилежних прикладів, коли ораторське мистецтво використовувалося у власних інтересах тих, хто ним володів. Саме вони дискредитували поняття «демагог». Якщо в середині V ст. до н. е. демагог – це демократичний лідер, народний вождь на зразок Перікла чи Фемістокла, то вже під кінець V ст. до н. е. слово «демагог» набуває сучасного значення: це – користолюбний шукач народної популярності. Відповідно, демагогія – підлабузництво

перед народом [15, с. 105]. Спекулюючи на почуттях, роздаючи обіцянки, маніпулюючи людьми, такі демагоги-політики переслідують лише власні цілі у боротьбі за владу.

Проти софістського трактування моралі, кордонами якої оголошувалась користь окремого індивіда, для якого навіть держава переставала бути моральним авторитетом, зведення доброчесності до переконливої сили й краси слова, відриву доброчесності від пізнання, справедливості, блага, прекрасного і таке інше, одним із перших рішуче виступив великий античний мислитель Сократ (469–399 рр. до н. е.). Син каменотеса, він продовжував справу батька, служив у війську, входив до складу Народних зборів Афін, проте вже досить скоро присвятив усе своє життя філософії. Викриваючи, а часто й висміюючи, положення софістів і політичні наслідки, до яких вони приводили, Сократ був звинувачений у розбещенні молоді, поклонінні новим божествам, був засуджений до страти й, попри те, що мав можливість уникнути її, випив отруту [16].

У центрі всього сократівського вчення – питання про людські моральні якості й чесноти. Їх виток, так само як і знань, вважав він, ідуть від богів. Отже, мірою людської доброчесності є міра її залучення до божественної мудрості. Істинне пізнання – пізнання через загальні поняття – доступно лише філософам, але й вони не можуть досягнути всю мудрість богів. Звідси сократівське «я знаю, що нічого не знаю». Водночас, оскільки знання божественне, то лише воно може возвеличити людину. Відтак, у Сократа мірою усіх речей виступає не просто людина, а людина мудра [6, с. 19–32]. Роль знання, за Сократом безперечна й абсолютна: «... немає нічого сильнішого за знання, воно завжди і в усьому переважає і задоволення, і все інше» [16, с. 357].

«Ось, наприклад, – пояснює Сократ, – мужність, коли вона немає нічого спільного з розумом, а подібно простій зухвалості: хіба людина, якщо вона зухвала не з розуму, не завдасть шкоди? А хіба не те ж саме з розсудливістю й тямущістю? З розумом і освіта, і вихован-

ня приносять користь, без розуму – шкоду» [17, 88-в].

Визначаючи доброчесність як знання, Сократ, проте, вважав, що наймудрішим людям підвладні лише істинні думки, яким можуть надати характер знань лише філософи, узагальнюючи їх у поняттях. Тому, на думку Сократа, навіть у Перікла доброчесність була результатом не істинних знань (він володів лише правильними думками), а виключним божественним даром: «А якщо не завдяки знанню, то лише завдяки правильним думкам люди державні ведуть свої міста правильним шляхом; розумом же вони зовсім не відрізняються від віщунів і богонатхненних провидців: адже й ті в несамовитості говорять правду, і дуже часто, але самі не відають, що говорять» [17, с. 99].

Визнаючи право на лідерство за людьми, наділеними доброчесністю богами, Сократ значно вище цінує тих, хто наділений «вищою й найбільш важливою доброчесністю (арете)», якою він вважав «доброчесність політичну» і до якої «відносив мистецтво управління полісними справами». За допомогою саме цього мистецтва, вважав Сократ, люди стають хорошими політиками, начальниками, домоправителями і взагалі корисними для себе й інших громадян держави. «При цьому ця вища доброчесність, – наголошує В. С. Нерсесянц, – названа Сократом царською, однаково значима і в приватному, і в публічному житті людини: в обох випадках мова йде про одне і те ж – про управління відповідними справами (полісними чи допоміжними) на основі знань» [6, с. 32].

На думку Дж. Адаїра, Сократ вважав, що «люди будуть з готовністю підкорятися лише тим, кого вони в виключній ситуації вважають більш кваліфікованими або освіченими, ніж вони самі» [7, с. 14]. Справді, за свідченням одного з учнів Сократа грецького філософа Ксенофонта, «він завжди говорив, що немає кращого шляху до слави, як стати дійсно хорошим в тому, в чому хочеш здаватися хорошим». Зокрема, видаючи себе за хорошого флейтиста, командира або рульового, насправді не маючи таких здібностей, людина не лише

сама ганьбитися, а й завдає шкоди іншим. «... Проте найбільшим шахраєм він називав того, хто насправді будучи нічного не вартою людиною, зуміє обдурити співгромадян, переконавши їх у своїй здібності стояти на чолі держави» [18, II, 7, 1–4]. Таким чином, Сократ пов'язував лідерство не лише із знаннями, а й ситуацією, відповідність якій робили актуальними знання і досвід людини, забезпечували їй авторитет, визнання і славу.

Сократ був глибоко переконаний у тому, що правити мають ті, хто знають. «Царі і правителі, – говорив Сократ, – не ті, які носять скіпетр, або обрані ким попало, або отримали владу за жеребом чи насиллям або обманом, але ті, які уміють управляти» [18, III, 9, 10].

Зрозуміло, що в основі мистецтва управління лежали знання, які й робили людиною мудрою, доброчесною, справедливою, стриманою, здатною поставити спільні інтереси вище за власних і т. ін. Тому в розмові з Арістіппом Сократ повчав, що того, «якого будемо виховувати для влади, щоб державні справи не залишалися не виконаними під час його правління», того «з них ми будемо привчати ставити вище виконання невідкладної справи» від задоволення у сні, їжі, любовних утіхах і т. д. Навпаки, наголошував мислитель, «нездатних до стриманості ми поставимо в розряд тих, які не повинні навіть мріяти про владу» [18, II, 1, 1–7]. У ході розмови з Сократом сам Арістіпп робить висновок, що «придатними до влади» можна вважати лише «тих, хто бажає і сам мати багато турбот і іншим доставляти їх» [18, II, 1, 8–9].

Двері до лідерства, визнання, за Сократом, відкриває лише наполеглива праця на загальне благо в царині професійної діяльності. Сократ, по суті, погоджується з софістом Продіком, який передає слова Доброчесності в її розмові з Гераклом: «Із того, що є на світі корисного й славного, боги нічого не дають людям без праці й турботи: хочеш, щоб боги були до тебе люб'язними, потрібно шанувати богів; хочеш щоб друзі любили, потрібно робити добро друзям; бажаєш користуватися шаною в якому-небудь місті, потрібно приносити користь місту; хочеш збудувати захоплення усієї Ел-

лади своїми чеснотами, потрібно намагатися робити добро Елладі; хочеш, щоб земля приносила тобі плоди в достатку, потрібно доглядати за землею; думаєш багатіти від тваринництва, потрібно турбуватися про тварин; прагнеш прославитися через війну і хочеш мати можливість звільнити друзів і підкорювати ворогів, потрібно навчатися у спеціалістів теорії військового мистецтва і вправлятися в застосуванні його на практиці; хочеш володіти тілесною силою, потрібно привчати тіло підкорятися розумові й розвивати його вправами з трудом і потом» [18, II, 1, 28].

У розмові зі стратегом Сократ висував такі ж вимоги й до царя: «Цар обирається не для того, щоб добре турбуватися про себе, але щоб і тим, хто його обрав, завдяки йому жилось добре» [18, III, 2, 3].

Шлях же до досконалості, яка лише й дозволяє успішно виконувати покладені на лідера обов'язки й забезпечує визнання інших, – «найкоротший, безпечний і чесний шлях, – наголошує Сократ в розмові з Крітобулом, – це намагання бути хорошим в тій області, в якій хочеш бути хорошим. Коли подумаєш про ті якості, які у людей називаються доброчесністю, то знайдеш, що всі вони розвиваються шляхом студіювання і вправління» [18, II, 6, 39].

Проте лише філософи можуть надати істинним думкам, які підвладні наймудрішим, характеру узагальнених у поняттях знань. Відтак, лише філософи й можуть опанувати вищу доброчесність – доброчесність політичну. В. С. Нерсесянц зазначає, що «ця сократівська версія» філософа на троні – неминучий наслідок того інтелектуального аристократизму в політичній сфері, яким пронизана вся його моральна філософія» [6, с. 37].

Таким чином, еволюція поглядів на лідерство від Гомера до Сократа полягала у наближенні його природи від божественної до людської. Наділені богами виключними здібностями герої Гомера прагнуть своїми вчинками зрівнятися з богами і саме цим викликають захоплення й отримують визнання загалу. Натомість лідер Сократа вбачає своє покликання у служінні йому. Він веде за со-

бою завдяки авторитету, який заснований на мудрості і знаннях, необхідних для опанування ситуацією, а також людських чеснотах, визнаних суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Дейвіс Норман ; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.
2. Гусейнов А. А. История этических учений / Гусейнов А. А. – М. : Гардарика, 2003. – 911 с.
3. Целлер Э. Очерк истории греческой философии / Целлер Э. – С.Пб. : Алетейя, 1996. – 295 с.
4. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 : У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
5. Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли / Фролов Э. Д. – 2-е изд., испр. и доп. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. – 440 с.
6. Нерсисянц В. С. Сократ / Нерсисянц В. С. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1984. – 190 с.
7. Адаир Д. Психология лидерства / Д. Адаир. – М. : Эксмо, 2007. – 352 с.
8. Маак Т. Ответственное лидерство : пер. с англ. / Томас Маак, Никола Плесс. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 321 с.
9. Гомер. Одиссея / Гомер. – К. : Знання, 2011. – 501 с.
10. Гомер. Іліада: Поема / Гомер. – К. : Знання, 2011. – 565 с.
11. Гесиод. Труды и дни / Гесиод ; пер. В. Вересаева // Полное собрание текстов / пер. В. В. Вересаева, О. П. Цыбенко. – М. : Лабиринт, 2001. – С. 51–75.
12. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1 : От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Изд-е подготовил А. В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – 576 с. – (Серия «Памятники философской мысли»).
13. Платон. Горгий : [пер. с древнегреч.] // Платон. Сочинения в 3 т. / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 255–365.
14. Плутарх. Перикл : [пер. с древнегреч.] / Плутарх // Избранные жизнеописания : в 2 т., вступ. статья и прим. М. Томашевской. – М. : Правда, 1987. – С. 283–321.
15. Баранов Н. А. Популизм и демагогия / Баранов Н. А. // Человек, культура, общество: меж вуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Н. В. Дулина, И. А. Набоков / Волгоград. гос. техн. ун-т. – Волгоград. – Вып. 3. – С. 100–108.
16. Платон. Протагор // Платон. Сочинения в 3 т. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 187–253.
17. Платон. Менон // Платон. Сочинения в 3 т. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 367–411.
18. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Ксенофонт. Сократические сочинения : [пер. с др.-греч.] / вступ. ст. и примеч. С. Соболевского. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – С. 21–171.

УДК 005.95.73

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ І СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

А. Ф. Шевченко, доктор економічних наук

Важливу роль у розвитку економічної системи, як доведено наукою і підтверджено практикою, відіграє управління. Воно виділилось у самостійну галузь діяльності людей. Від його ефективності залежить вирішення соціально-економічних проблем суспільства.

У науці менеджменту головним є управління персоналом. Це зумовлено тим місцем, яке

займає людина в суспільному виробництві, і тією роллю, яку вона в ньому відіграє. Концепції управління мають не лише теоретичне значення, а й практичне значення. Наука управління вивчається саме для того, щоб її принципи застосовувались у практичній діяльності людей. Реалізація принципів цієї науки передбачає глибоке вивчення теорії